

Л. Д. Бабушка, канд. філос. наук,
доцент кафедри філософії НУХТ

Діалог художньо-образного та релігійно-містичного типів філософування в українському народному мистецтві

Як відомо, мистецтвознавча тенденція в українській естетиці виразно виявлялася на різних історичних етапах. Перебуваючи у складних соціально-політичних умовах, спричинених своєрідністю історії України, митці намагалися осмислити соціальне призначення мистецтва, закріпити його як духовну пам'ять часу. Адже саме мистецтво є найінтенсивнішим засобом освоєння історичного тезаурусу цінностей і смислів людського буття, забезпечуючи їх конкретно-наочну репрезентацію й безпосереднє переживання сучасною людиною. Якщо науково-теоретичне дослідження дає аналітичну реконструкцію «життєвого світу» людей минулих епох, то мистецтво визначає його «міру небайдужості» (А. С. Канарський) для нас і нашого самовизначення, і таким чином, робить історичний досвід частиною внутрішнього досвіду сучасної людини.

Звернення до проблем, пов'язаних з теоретичним осмисленням українського народного мистецтва, зумовлює врахування аспекту співставлення та взаємозв'язку релігійно-містичного та художньо-образного типів філософування.

Дивовижна ситуація склалась у сучасній філософії мистецтва, культурології та естетиці: майже до недавнього часу з поля зору цих сфер зникла проблема народної культури й народного мистецтва. Між іншим, якщо філософія культури, соціологія культури, культурологія, мистецтвознавство й естетика намагаються виявити та осмислити витoki мистецтва, звісно, не можна обходити увагою народне мистецтво, оскільки саме в надрах творчої активності певного народу формувались джерела художнього. Поза межами виявлення естетичних проблем народної культури й народного мистецтва початку ХХІ століття неможливо розплутати

заплутаний вузол взаємодій у сучасній художній культурі її трьох взаємозалежних і взаємопов'язаних гілок – народного, високого (елітарного) і масового мистецтва.

Дивно, але чимало дослідників історії естетичної думки також забувають про те, що теоретичне осмислення явищ і процесів становлення та розвитку художнього життя людства починалось у народній художній творчості, а саме в перших спробах осмислення її результатів філософами-мислителями, чи художниками, простежити процес народження понять «краса», «досконале», «витончене» в культурах давніх єгиптян, шумерів, індійців, вавилонян тощо. Цими поняттями оперувались люди ще в магічних, містерійних, релігійних практиках, обрядах. Тай давні міфологічні уявлення майже всіх народів, як правило, базувались на поняттях повсякденного духовного життя людини. Хоча цілком можливо, що в давні часи ще не існувало поняття «народ», проте можна стверджувати, що вже існували духовні практики, які утримували в собі художні та естетичні начала, із котрих «проростали» образні уявлення і поняття давніх людей.

Давні племена, роди організовували своє життя не лише на тих практиках, які забезпечували умови для існування, але й на духовних, соціально-організованих. Вожді племен, родів реальним справами заробляли право на керування племенем. Із поєднання в єдине ціле соціальне утворення різних племен, родів поступово формувались народи, всередині яких звичайно народжувались окремі індивіди, почуття й розум котрих краще пристосовувався до духовної «праці», аніж до охоти, рибальства, землеробства й інших видів матеріальної практики.

Коли йде мова про народне мистецтво, перш за все мається на увазі, що в процесі духовного життя народу виникають, виробляються тільки йому притаманні уявлення, із яких у почуттях і свідомості його окремих представників формуються образи. Пізніше ці образи починають реалізуватись в окремих матеріалах (глині, камені, фарбах, штрихах тощо) й дають в результаті витвори мистецтва. Не можна забувати про те, що історія

народного мистецтва багатьох етносів починалась з виникнення народних художніх промислів, ремесел, які згодом трансформувались у справжні художні школи, майстерні. Іншими словами, проходив природній еволюційний процес одночасного проростання у народному житті системи образних уявлень і художніх мов.

Відомо, що в процесі становлення людини формуються і розвиваються відтворюючі механізми, які дозволяють сприймати і оцінювати дійсність з естетичної точки зору. Відображення буття при цьому не є пасивним, це не просто фіксація внутрішнього змісту явищ та об'єктів, а процес творчий, в якому функція людської свідомості реалізується у вигляді зовнішнього чуттєвого образу, знаку або символу. Саме через нетотожність методологічних принципів пізнання світу чуттєві субстрати, створені в межах релігійно-містичного та художньо-образного типів філософувань, мають свою специфіку, утримуючи при цьому між собою тісний зв'язок. Витоки цього явища лежать в глибинах міфічної свідомості з характерним для первісної людини синкретизмом всіх рівнів духовного життя, обумовленого її образно-асоціативним мисленням.

Визначною рисою українського мистецтва завжди був зв'язок зі своїми традиційними витоками. Автентичність сучасного українського мистецтва переважно виявляється у збереженні менталітету і глибинних, духовних зв'язків зі своєю традиційною культурою; а також – в тенденції до синкретизму, до злиття різних видів мистецтва, єдності стилів і жанрів. Як зауважує український дослідник Д. Ю. Кучерюк, «одним із найбагатших і найколеритніших джерел, за якими можна вивчати культуру й світогляд давніх слов'ян, є міфологія, перекази й легенди минувшини слов'ян. Завдяки міфології ми дізнаємося про глибинні витoki духовності й вірувань наших предків» [4, 395]. Ще одним важливим аспектом дослідження слов'янської міфології є думка про те, що «саме слов'янська міфологія найсуттєвішими своїми елементами ввійшла в так званий синкретизм культури, де поступово втрачались її релігійно-світоглядні ознаки у своєму первинному значенні й

натомість виступала на перше місце ритуально-естетична, суто духовно-творча функція народної життєдайної фантазії й звичаїв» [4, 395].

З первісним розпадом не зникає і міфічна свідомість. Міфізм є атрибутивною властивістю не лише архаїчної, родової свідомості первісного суспільства чи суспільної свідомості сучасного суспільства, а й індивідуальної свідомості. Саме міфізм надає суспільній свідомості цілісності, гармонійності, завершеності, а людині – відчуття сенсу і повноти життя. Він є складовим компонентом філософської самосвідомості. [2, 10]

Специфічність філософської свідомості полягає в тому, що вона є самоусвідомленням людиною свого буття, яке може відбуватися в різних формах. Як відомо, на сьогоднішній день в наукових публікаціях виділяються наступні типи філософування: теоретичний, есеїстсько-афористичний, художньо-образний, релігійно-містичний тощо.

Методологічно плідним у дослідженні українського мистецтва є аспект виявлення спільного та відмінного у релігійно-містичному та художньо-образному типах філософування.

Специфіка релігійно-містичного типу філософування полягає в тому, що самоусвідомлення відбувається не в системній формі, а базується на віруваннях, містиці, інтуїтивних відчуттях тощо. До цього типу філософування можна віднести релігійних містиків, Олену Блаватську, Реріхів та інших. Відповідно, специфіка художньо-образного типу філософування полягає в тому, що самоусвідомлення людиною свого буття відбувається в художньо-образній формі. До цього типу філософування слід віднести Ф. Достоєвського, Т. Шевченка, Л. Толстого, Лесю Українку, А. Камю, Ж.П. Сартра та інших. Якщо теоретик може філософувати, тільки створюючи свою філософську систему (системність і є основною ознакою науки), то художник, за образним висловлюванням руського релігійного філософа П. Флоренського, «філософує пензлем», а кінорежисер, за висловлюванням видатного українського кінорежисера О. Довженка «філософує метафорами» [2, 10].

Обидва типи філософування є засобами гармонізації світу: формуючи певну картину світу та алгоритм людської поведінки, вони сприяють уникненню деструктивності світу. В обох з них присутній елемент фантазії, але якщо художня фантазія підпорядковується ідеї досягнення дійсності, то релігійна, створюючи ілюзорні образи й уявлення, закріплює віру в їх реальність.

Художньо-образний та релігійно-містичний типи філософувань поєднує також спільне прагнення до ідеалу, хоча ці ідеали не однакові за змістом. Релігія намагається створити вічний, незмінний ідеал, за словами Гречанівської П.Е., «на кшталт Нового Єрусалиму, де царить благодать, справедливість і рівність» [1, 33]. Художній ідеал, навпаки, історично конкретний, в ньому відображаються прогресивні тенденції суспільного розвитку, уявлення епохи про досконалу людину і досконале суспільство. Відповідно, релігійні образи вічні, їх не торкається дихання історії, художні – динамічні, несуть у собі відбиток часу.

Визначальними рисами українців є підхід до почуттів як до шляху пізнання, схильність до містики, інтуїції, прагнення до духовного усамітнення. Проте, незважаючи на індивідуалізм як життєву позицію, українців єднає глибоке переконання, що між людьми повинна бути злагода, гармонія. Злагода між людьми та єдність людей з Богом є головною моральнісною цінністю українців. Названі риси світоглядних орієнтацій українства виявляються в низці філософських вчень, які вирізняють їх від інших течій, напрямів, мають збірну назву, за словами М. Г. Кітова, «українська національна філософія», стрижнем якої є так звана «філософія серця». Біблійні мотиви розуміння сутності серця дуже близькі українській ментальності. Така духовна, екзистенційна спорідненість і була однією з причин значного поширення християнства серед українського народу. Тож не випадково, що «філософія серця» розробляється в українській філософській думці в тісному контексті біблейських заповідей. Але слід зауважити, що в філософських роздумах українства в усі часи на перше місце

ставилася проблема внутрішнього духовного й душевного світу людини. А серце завжди розглядалося як концентрована повнота їх виявлення. Тому зовсім не випадково після християнізації української народності чільне місце в її самоусвідомленні займає «філософія серця» [2, 33].

Отже, особливістю національної традиції є чуттєво-образне, духовно-релігійне, екзистенційне усвідомлення людського буття на противагу, наприклад, західній ментальності. Для художника Заходу безоглядне руйнування традицій, викриття стає самоціллю. Українська ментальність інша: заперечуючи, містифікуючи, митець завжди вірить у певний абсолют, надією (власне, заради неї він творить свої дієства). У сучасному українському мистецтві, на противагу західній тенденції реконструкції, заперечення усіх і всього, виявляється лінія пошуку духовної основи нового відродження. Вона має вплив не стільки на раціональну, скільки на емоційну сферу, викликає потік образно-поетичних асоціацій, різних почуттів. Йде вона від образів, конкретних ситуацій, які моментально підключають емоційне переживання, а потім осмислення їх розкриває глибокий філософський зміст, що стоїть за ними. Це притаманне зокрема школі українського постмодернізму в живописі.

Прикметна риса слов'янського мистецтва – увага до натурфілософського, космічного начала. Саме цей теософський та антропософський аспекти найістотніше відрізняє слов'янське мистецтво від європейських шкіл. Ці ідеї звучали у творах К. Малевича, В. Кандинського, О. Богомазова, Г. Король, О. Климента та багатьох інших митців, стверджуючи позачасові цінності, які наближають нас до універсалізму Всесвіту, дозволяють відчувати єдність із духом Космосу. Це власні витoki, власна оригінальна ідентичність, котру високо цінують на Заході.

Емоційно-поетичне світосприйняття, на яке спиралася народна фантазія, відбилосся в міфах, легендах, календарно-обрядових святах, які викликали до життя оригінальну календарно-обрядову поезію. Не варто забувати, що народ тривалий час мав язичницько-міфологічні уявлення про світ і прийняття

християнства в наполегливій, жорсткій боротьбі ламало стару традицію і запроваджувало нову – релігійно-містичну.

Гармонійному поєднанню релігійного-містичного та художнього-образного типів філософування сприяє спільність таких рис як емоційність, діалогічність, алегоричність, метафоричність. Як релігія, так і мистецтво є культурними феноменами, в якій чуттєве ставлення та емоційне сприйняття об'єктів відіграє провідну роль. Проте глибина емоцій, їх забарвлення залежать від психічних настанов людини, саме вони створюють антитезу у сприйнятті твору мистецтва. Для невіруючої людини естетичний бік твору домінує над релігійним. В процесі його емоційного сприйняття іде установка на катарсис, на очищення духу через позитивні емоції – радість, насолоду. У віруючих, навпаки, переважає сприйняття ілюзорної, божественної сутності явища, у релігійному творі, першочергово, сприймають містичний зміст, а лише потім – естетичний. З одного боку, душевна спрямованість людини від світу чуттєвого до світу потойбічного стримувала і витісняла естетичне відношення до дійсності, до природної краси тощо. Для віруючої людини на першому плані виступає не художність, а релігійний зміст сакрального твору. Мистецтво, як відомо, здатне викликати естетичні емоції – задоволення, радість зустрічі з прекрасним, піднесенням. Внаслідок цього мистецтво, влітаючи в систему релігійного культу, набуло подвійної функції: воно стає засобом збудження і посилення релігійних почуттів, але водночас не втрачає свою естетичну спрямованість. Цілісність системи, в якій взаємодіють релігійна та художня складові, значною мірою визначається їх внутрішньою діалогічністю, але, якщо мистецтво спрямовано на діалог митця з реципієнтом, то релігія – людини з Богом.

Незважаючи на протилежність змістових функцій художньо-образного та релігійно-містичного типів філософування, універсальною для них є функція символізації. В символічній функції відкривається сама сутність людської свідомості – її здатність існувати через синкретизм протилежностей. Маючи глибокі архаїчні коріння, символи зберегли свою

потенційність й сьогодні, оскільки одним з важливих джерел української самосвідомості є історична пам'ять народу, «закодована» архетипами на ментальному рівні. Єдність домінуючих символів і подовженість їх культурного життя значною мірою визначають національні та ареальні межі народної культури. Отже, українське народне мистецтво є результатом функціонування цілісної системи, в якій релігійно-містичний та художньо-образний типи філософування взаємодіють на основі спільних властивостей – символічності, емоційності, діалогічності, алегоричності тощо.

Загалом народне мистецтво у своєму виникненні, існуванні й розвитку найповніше виражає менталітет та ідеальні устремління народу, який формується на основі чуттєвої й усвідомленої поваги до життя, системі цінностей інших народів, незалежно від їх расової, національної, релігійної, ідеологічної чи політичної орієнтації. Це, зрештою, складає те фундаментальне підґрунтя культури, що зветься толерантністю. У сучасних умовах толерантність постає однією з самих суттєвих та значимих універсальї культури, спираючись на яку людство ще зберігає надію спасти себе від вселенської катастрофи. Однак для досягнення позитивного підвищення ефекту процесів культурної інтеграції над процесами цивілізаційної глобалізації від людства потребується усвідомлена переорієнтація від чистої прагматики у всіх взаємодіях сучасної людини зі світом і з самим собою до гармонізації всіх цих взаємодій. У сприйнятті світу й життя вони зберігають дієву, формуючу силу в культурі кожного етносу. Все це робить народне мистецтво фундаментом сучасної культури, яке не перестає бути кореневою системою національної культури. Сучасне українське мистецтво розробляє теми, проблеми, що й сучасні художники Заходу, використовує ідентичні прийоми, залишаючись водночас у межах національних медіатипів, архетипів, міфологем, традицій.

Література:

1. Герчанівська П. Е. Українське народне сакральне мистецтво. Взаємозв'язок художньої та релігійної свідомості // CONTEMPORARY ART –

НОВІ ТЕРИТОРІЇ. Міжнародна науково-практична конференція. Тези. – К.: МБФ «ЕЙДОС», 2005. – С. 32-35.

2. Кітов М.Г. Українська національна філософія: витоки, етапи розвитку, специфіка // Текст лекцій. – Част. I. – К.: НУХТ, 2003. – 35с.

3. Киященко Н. И. Эстетика – философская наука. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 592 с.

4. Кучерюк Д.Ю. Культура слов'ян. Україна в контексті культурно-історичних доль слов'янства // Історія світової культури: Культурні регіони. – К.: 2000. С. 395.

5. Меднікова Г.С. Українська і зарубіжна культура ХХ століття: Навч. посіб. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2002. – 214с.